

OZKA GRILA SISTEMA ODPRTEGA DOSTOPA: GLASOVI IZ SVETA*

Bottlenecks in the Open-Access System: Voices from Around the Globe

Prevedel Miran Hladnik**

Izvleček

Izenačeni pogoji so ključ za globalno udeležbo v znanosti in raziskovanju, posebej glede na to, kako so znanstvene publikacije financirane in dostopne. Obstajajo pa potencialne pasti t. i. zlatega modela odprtega dostopa, pri katerem publikacije stroške produkcije in objave zaračunajo avtorjem. Zlati modeli, po katerih se računi izstavljajo avtorjem, ne rešujejo problema dostopnosti, ampak samo prestavijo oviro od bralca k avtorju. Po takih modelih lahko vsakdo prebira razprave, vendar je njihovo objavljjanje lahko nedopustno drago. V znanstveni skupnosti, ki je vedno bolj globalna, razširjena čez vse več regij in držav sveta, so te publikacijske ovire lahko zelo moteče.

V debato se s to razpravo vključuje tudi globalna skupina univerzitetnih kolegov. Mreža raziskovalcev dejavnih v akademskem publiciranju, se razteza čez štiri celine in več disciplin znotraj naravoslovja, humanistike in družbenih ved in zavzema različne politične ter ekonomske položaje. Verjamejo, da ta globalni vzorec raziskovalcev lahko predstavi kompleksno problematiko in ponudi perspektive, nujne za njeno obvladovanje. Skupina je bila sestavljena, ne da bi poskušala zajeti ves svet.

* Naslov slovenske različice članka *Bottlenecks in the Open-Access System: Voices from Around the Globe* se je sprva glasil *Ozka grla sistema proste dostopnosti*, ki upošteva običajni slovenski prevod termina *open access* (prim. geslo Prosti dostop v slovenski Wikipediji). Aktualna redakcija ustreza bibliotekarski terminologiji. Za več o prevodnih dilemah glej Ivan Kanič, *Zopet in že spet o odprtem dostopu* (Blogspot 19. jan. 2011), in Miran Hladnik, *Prosti dostop* (*Nova pisarija*, Wikiknjige, 2014).

** Avtorske pravice članka pripadajo avtorjem: Elisa Bonaccorso, Reneta Božankova, Carlos D. Cadena, Veronika Čapská, Laura Czerniewicz, Ada Emmett, Folorunso F. Oludayo, Natalija Gluhova, Marc L. Greenberg, Miran Hladnik, María E. Grillet, Mohamad Indrawan, Mate Kapović, Jurij A. Klejner, Marek Łaziński, Rafael D. Loyola, Shaily Menon, Luis G. Morales, Clara Ocampo, Jorge Pérez-Emán, A. Townsend Peterson, Dimitar Poposki, Ajadi A. Rasheed, Kathryn M. Rodríguez-Clark, Jon P. Rodríguez, Brian Rosenblum, Victor Sánchez-Cordero, Filip Smolík, Marko Snoj, Imre Szilágyi, Orlando Torres, Piotr Tykarski. Izvirna različica članka je bila objavljena pod licenco CC BY/NC v reviji *Journal of Librarianship and Scholarly Communication* 2(2):eP1126 in je dosegljiva na spletni strani: <http://dx.doi.org/10.7710/2162-3309.1126>

Ta prispevek se razlikuje od drugih pristopov k problemu odprtodostopnega publiciranja v več temeljnih točkah. a) Izhaja iz situacije znanstvenikov in tako lahko predstavlja »drugo plat medalje« znanstvene komunikacije. b) Osredinja se na pričevanja, v katerih so znanstveniki svobodno usmerjali svoje odgovore, kot se jim je zdelo primerno, namesto da bi bili omejeni na odgovore tipa da/ne oz. na izbiro odgovorov na lestvici. Morda najbolj pomembno pa je c), da razlikuje med organizacijami, državami in položaji in tako osvetljuje neenake pogoje dostopa med bogatimi državami in državami v nezavidljivi ekonomski situaciji ter tudi znotraj držav, odvisno od velikosti in lokacije konkretnih institucij.

Ključne besede: *znanstveno publiciranje, odprti dostop, zlati model odprtega dostopa*

Abstract

A level playing field is key for global participation in science and scholarship, particularly with regard to how scientific publications are financed and subsequently accessed. However, there are potential pitfalls of the so-called “Gold” open-access (OA) route, in which author-paid publication charges cover the costs of production and publication.

Gold OA plans in which author charges are required may not solve the access problem, but rather may shift the access barrier from reader to writer. Under such plans, everyone may be free to read papers, but it may still be prohibitively expensive to publish them. In a scholarly community that is increasingly global, spread over more and more regions and countries of the world, these publication access barriers may be quite significant.

In the present paper, a global suite of colleagues in academe joins this debate. The group of colleagues, a network of researchers active in scholarly publishing, spans four continents and multiple disciplines in the natural sciences, humanities, and social sciences, as well as diverse political and economic situations. We believe that this global sampling of researchers can provide the nuance and perspective necessary to grasp this complex problem. The group was assembled without an attempt to achieve global coverage through random sampling.

This contribution differs from other approaches to the open-access problem in several fundamental ways. (A) It is scholar-driven, and thus can represent the ‘other side of the coin’ of scholarly communication. (B) It focuses on narrative report, where scholars were free to orient their responses as they saw fit, rather than being confined to binary or scalar choices. Finally, and perhaps most importantly, (C) it distinguishes among institutions and countries and situations, highlighting inequalities of access among wealthy and economically-challenged nations, and also within countries depending on the size and location of particular institutions.

Keywords: *scientific publishing, open access, gold open access model*

1 Uvod

Izenačeni pogoji so v znanosti in raziskovanju ključ za globalno udeležbo, posebno glede financiranja znanstvenih publikacij ter tudi glede njihove poznejše dostopnosti, vrednotenja in uvrščanja. Nedavno je bilo zabeleženo, da obstajajo potencialne pasti znotraj t. i. zlatega odprtega dostopa (angl. OA za *open access*, slov. OD),¹ pri katerem se z računom, ki ga publikacija izstavi avtorju, pokrijejo stroški produkcije in objave (Peterson, Emmett in Greenberg, 2013). Že pred pojavom odprtodostopnih in digitalnih objav v režimih znanstvenega publiciranja sta bili pod drobnogledom legitimnost in inherentna nepravilnost v aktualnem globalnem sistemu znanstvene komunikacije. A. Suresh Canagarajah v knjigi *A Geopolitics of Academic Writing* (2002) piše: »Akademsko pisanje je osrednjega pomena v procesu konstrukcije, distribucije in legitimizacije znanja: vendar iz jezikovnih in materialnih razlogov znanstvenike tretjega sveta doleti izključenje iz akademskega objavljanja in komunikacije; zato je znanje skupnosti tretjega sveta marginalizirano ali pa si ga prisvoji Zahod, ker je pač samo znanje skupnosti Zahoda legitimizirano in reproducirano; kot del tega procesa materialne in ideološke hegemonije Zahoda igra svojo vlogo tudi akademsko pisanje in objavljanje.« (str. 6)

Ko so znanstveniki izključeni (zaradi pristojbin, težav pri komunikaciji, strokovne prakse ali drugih nedefiniranih razlogov), postane odločilno, »ker se morajo znanstveniki s periferije o svojih interesih in znanju pogajati z raziskovalnim centrom. To je pomembno za preizkus meja osrednje vednosti, za učinkovito razširjanje perifernega znanja in za morebiten prispevek k bogatitvi in demokratizaciji mednarodnih odnosov.« (Canagarajah, 2002, str. 12).

Na ta seznam sodi še demokratizacija razširjanja odličnega in globalno bogatega ter raznovrstnega raziskovanja. Namen razprave je preizkusiti, kakšne so omejitve pomembnega vidika modela odprtega dostopa objavljanja, tj. modela »avtor plača stroške« (APS, angl. APCs za *author pays costs*). Zlati standard deluje za vse samo ob odsotnosti avtorskih pristojbin ali kadar avtor premore »zlatnike«, ki jih ta model zahteva. Žal ta pogoj večini znanstvenikov po svetu preprečuje objavljati v OD časopisih.

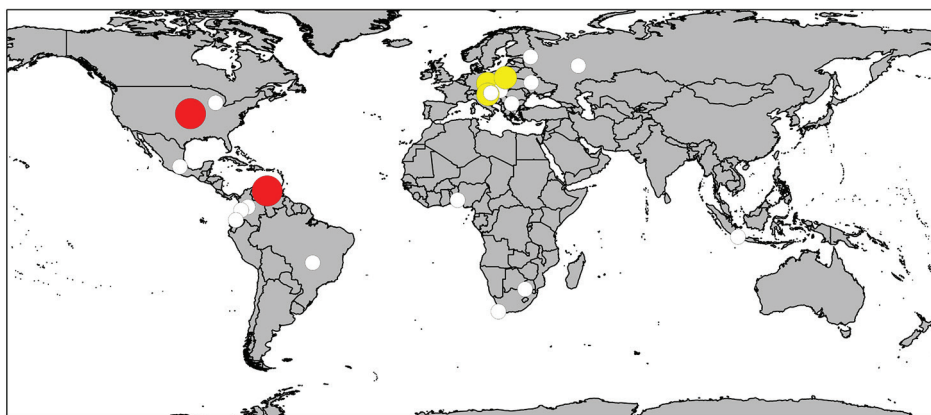
Nedavne raziskave avtorjevega obnašanja in navad, ki zadevajo aktualni hitro razvijajoči se režim objavljanja, le nakazujejo ovire OD objavljanja, ki jih povzročajo gospodarska nesorazmerja v globalni skupnosti raziskovalcev. Solomon in Björk (2012) poročata, da medtem ko avtorji iz držav z višjimi prihodki izkoriščajo študentske sklade za

¹ Zlati odprti dostop se nanaša na znanstvene časopise, katerih vsebina je v celoti zastonj in na razpolago. Model dostopa je »odprt« kljub različnim poslovnim modelom.

plačilo avtorskih stroškov objave, avtorji iz držav z nižjimi dohodki »večkrat plačujejo iz osebnih sredstev« (str. 104). Z drugimi besedami, znanstveniki iz podhranjenih držav oz. držav z nizkimi dohodki pogosto plačajo avtorske stroške objave sami, čeprav imajo precej manj sredstev za kaj takega. Nepravičnost tega dejstva ni bila nikoli zares predmet raziskav. Zlati OD model tipa APS lahko nadomesti tradicionalne naročniške modele objavljavanja zgolj z zamenjavo tistih, ki ne morejo vstopiti v sistem, tj. bralcev z avtorji. Ali pa OD sistem od znanstvenikov svetovnega Juga – ali če se uporabi Canagarajahov termin iz leta 2000, »znanstvenikov s periferije« – in/ali s premalo financiranih organizacij drugod vsaj zahteva, da visoke stroške krijejo iz lastnih dohodkov, če hočejo biti del globalne, formalne in dobro citirane znanstvene konverzacije. Po tem scenariju lahko vsakdo svobodno *prebira* razprave, vendar ostaja njihovo objavljavanje nedopustno drago. V znanstveni skupnosti, ki postaja vse bolj globalna in se širi prek vedno več regij in držav po svetu, so te ovire pri publiciranju vse pomembnejše.

Debati se pridružuje globalna skupina univerzitetnih kolegov. Skupina kolegov, mreža raziskovalcev, dejavna v znanstvenem objavljanju, se razteza čez štiri celine in več disciplin znotraj naravoslovja, humanistike in družbenih znanosti ter prek različnih političnih in ekonomskih položajev. Verjamejo, da ta globalni vzorec raziskovalcev prinaša podrobna spoznanja in perspektive ter načjenja ta kompleksni problem, čeprav je treba tudi pripomniti, da se je skupina zbrala brez namere doseči sistematični globalni pregled ali reprezentativnost med strokami ali regijami (Slika 1).

Slika 1: Kraji soavtorjev te razprave. Velikost kroga zaznamuje delež avtorjev z določenega področja.

Namen skupine je sodelovati v tistih poročilih o empiričnih raziskavah, ki iščejo optimalno pot k trajnemu in globalno uravnoteženemu sistemu znanstvene komunikacije. Ti glasovi morajo pripadati tako znanstvenikom v »centru« kot tistim na »periferiji«

(Canagarajah, 2002). Najobsežnejša študija do zdaj, ki meri globalne trende OD, je pregled založnikov Taylorja in Francisa (Frass, Cross in Gardner, 2013), ki vključuje poskus kvantifikacije stališč po regijah in državah, npr. tipe licenc in opaznih prednosti ter pomanjkljivosti stopenj odprtosti. Študija je koristna, a tudi pomanjkljiva (Morrison, 2013); njena glavna napaka je, da jo je naročila založba in ne znanstvena ustanova, in tako že v zasnovi predstavlja interese založnika.

Omeniti je treba tudi, da je bil zanimiv aspekt in izziv te analize vzajemna presoja izkušenj na primeren, povezovalec način, ob zavedanju, da so situacije, kulture, stroke in perspektive vsakega sodelujočega zelo različne. Celotno znotraj univerze ta raznovrstnost pristopov vodi k različnim diskurzivnim strategijam ter preprosto k nelagodju ob obravnavi občutljivih tem, kot je npr. ekonomsko neravnotežje. Ozka grla in pomanjkljivosti sistema znanstvene komunikacije (vključno s procesi doktorske promocije in akademske habilitacije) pogosto sovpadajo s posamezniki in ustanovami, ki niso sposobne plačati visokih pristojbin privatnih znanstvenih založb, in odzivi na omejitve se dogajajo v razponu med hvaležnostjo za to, kar nekateri imajo, in frustracijami zaradi tega, česar nekateri nimajo. Ta razpon odzivov vodi do problema raznovrstnosti. Na skoraj vse take preglede in ekspertize vplivajo pristranskosti in pomanjkljivosti (Henrich, Heine in Norenzayan, 2010), vendar se jih ne da nadzorovati, sodelujoči si lahko le prizadevajo, da bi se javnost z njimi seznanila. Namen omenjene skupine je podpirati temeljni princip odprte dostopnosti, ki odpira kanale za pretok informacij ne samo od bogatih k revnim državam, ampak tudi dovoljuje vsakemu znanstveniku, da prispeva prvine, ki jih pozna, v kontekstu, ki ga pozna.

2 OD je odprt, toda ali se razvija v pravo smer?

Znanstvena komunikacija se je v zadnjih letih hitro razvijala. Med pomembnimi trendi so bili množičen porast znanstvenih časopisov in objavljenih člankov, povečanje števila udeležencev kvalitetne akademske debate po svetu, široko vključevanje »faktorja vpliva« kot merila kvalitete akademske produkcije in mnogo drugih podrobnosti rastočega, razvijajočega se večdimenzionalnega sistema. Mogoče je bila največja sprememba v zadnjih letih selitev znanstvenega/akademskega revijalnega objavljanja skoraj v celoti v komercialno sfero. Profitno zainteresirani založniki so odkrili, da so akademski časopisi odlična investicija in predstavljajo rastoč trg s predanimi strankami, in so intenzivno investirali v to področje (Beverungen, Böhm in Land, 2012, str. 930–932). Posledica je bila trajna, dolgoročna rast stroškov za dostop do tradicionalnih znanstvenih publikacij, z letnimi institucionalnimi stroški pogosto v višini več milijonov dolarjev.

Zaradi tega dramatičnega porasta stroškov dostopa do tradicionalne znanstvene literature kakor tudi zaradi potrebe po bolj uravnoteženem dostopu do nje je gibanje OD dobilo močan zalet. V zgodnji fazi je ustanovljalo eksemplarične OD revije (npr. zbirko *Public Library of Science*), pisalo fakultetne deklaracije o politiki odprtega dostopa na številnih akademskih organizacijah (npr. Harvard, MIT, Kansas) in uvajalo politiko odprte dostopnosti v številnih podpornih agencijah (npr. Wellcome Trust, U. S. National Institutes of Health, European Research Council); proces, ki so ga imenovali »termitska sprememba« in se je osredotočal na neizprosno težnjo od spodaj navzgor, v individualni in institucionalni praksi, v smeri proti odprtosti (Mittel, 2013). Ta proces so sicer spremljale težave – npr. ustanovitev plenilskih profitno orientiranih OD revij (Beall, 2013) –, vendar je imelo gibanje znaten porast v glavnem zato, ker so vsi univerzitetni sodelavci, strokovnjaki in splošna javnost kritično odvisni od dostopnosti znanstvene literature in ker so zaradi porasta stroškov vsi udeleženci na slabšem.

3 Globalna znanstvena pokrajina: navigacija skozi informacijske puščave

Sistem, po katerem objavo plača bralec, je restriktiven. Panoramski pogled na trenutni sistem dostopa do raziskav je podoben izjavi ameriškega ministrstva za kmetijstvo o »prehranskih puščavah« (United States, 2014). Nekatere ustanove imajo lahek dostop do velike količine literature, objavljene po tradicionalnem modelu »bralec plača stroške« (BPS), npr. dobro financirane univerze v državnih prestolnicah, toda druge so daleč od glavnih populacijskih in ekonomskih središč in imajo zelo omejen dostop. Na takih informacij lačnih lokacijah se raziskovalci niti ne zavedajo širokega izbora publikacij, do katerih bi lahko dostopali pod boljšimi pogoji. Večina se seveda zaveda nemožnosti dostopa do raziskav in se izkaže z veliko iznajdljivostjo pri iskanju obvoznic do znanja.

Tisti, ki delajo v takih »informacijskih puščavah«, se pogosto zanašajo na kolege v večjih ustanovah, pogosto v tujini, da jih oskrbijo s ključnimi članki iz tradicionalnih virov, ki izhajajo po modelu BPS; drugi poročajo, da prebijejo kolikor mogoče veliko časa v knjižnicah v drugih ustanovah in se oskrbijo s publikacijami, do katerih v domačih ustanovah ne morejo. Eden od avtorjev iz Češke pravi, da se zdi mladim znanstvenikom, ki preživljajo počitnice utaborjeni v knjižnicah v Berlinu in na Dunaju, to prijetno, vendar ta rešitev ne pride več v poštev, ko si omislijo družino.² Podobno pričajo tudi drugi soavtorji – praksa očitno ni omejena samo na Češko.

² Poznana je šala, da gre češka znanstvena skupnost vsako poletje »v eksil« v tuje knjižnice.

Splošno stališče med mnogimi je, da bi moral biti odprti dostop do raziskav samoumeven in da kakršnakoli ureditev, ki predvideva plačevanje dostopa, ne pride v poštev. Tako npr. v Sloveniji Digitalna knjižnica Slovenije omogoča odličen dostop do določenih publikacij, toda vse drugo, česar tam ni, preprosto ostane zunaj raziskovalčevega obzorja. Drugi v avtorski skupini se pritožujejo, ker morajo plačati dostop do publikacij, ki so jih pripravile njihove lastne ustanove. Soavtorji poročajo o istih temah, vendar v lokalnih različicah.

Drugi poudarjajo, da stroški, povezani z elektronskim dostopom, pogosto presegajo stroške še vedno dragih, vendar ponekod dostopnejših tiskanih izvodov. Ta situacija odraža soočanje stare in nove tehnologije in govori o nenavadnih okoliščinah, saj bi elektronske publikacije *morale biti* mnogo cenejše od papirnatih, kar pa pogosto niso.

Vprašanje, kako priti do literature v modelu BPS, člane skupine zadeva na različne načine. Nekateri soavtorji izražajo zadovoljstvo, da so jim vladna in univerzitetna sredstva omogočila dostop do ustrezne znanstvene literature. Drugi, zlasti tisti, ki poznajo obseg finančnih transakcij svojih organizacij, izražajo zaskrbljenost, ker se organizacije, ki se brez izjeme vzdržujejo z javnimi sredstvi, čutijo ogrožene zaradi ogromnih stroškov na tem področju.

Nuja je mati invencije. Nekateri znanstveniki so iznašli vrsto zvutih obvoznic, kako plačati publikacijo v OD sistemu. Ta inventivnost je poživljajoča, kadar znanstveniki kljub preprekam najdejo načine, kako opraviti nalogo, toda hkrati demoralizirajoča, če se pomisli na količino kreativne energije, ki bi jo bilo bolje uporabiti za samo raziskovalno prizadevanje.

Mnogi opisujejo ključno vlogo povezovanja – e-poštnih prošenj za kopije člankov, spletnih strani in osebnih zvez – pri dostopanju do podatkov in člankov, ki niso dosegljivi po običajnih knjižničnih kanalih. Eden od avtorjev kot najučinkovitejši način, kako priti do literature v sistemu BPS, navaja elektronsko prošnjo njenemu avtorju; čeprav gre za časovno potraten pristop, so avtorji v glavnem naklonjeni in radi pošljejo kopijo svojega dela, ki je bilo objavljeno v sistemu BPS. Nekateri omenjajo druge bližnjice, vključno z odpravo avtorskih pristojbin ali naročniških stroškov s kompenzacijskimi deli, npr. z recenziranjem rokopisov, s pisanjem knjižnih ocen itd., z angažiranjem študentov za izgradnjo ustreznih podatkovnih virov na Wikipediji v nacionalnem jeziku, s pogajanjem s tujimi univerzami za ohranitev e-poštnega naslova in pravic elektronskega dostopa do virov po zaključku gostovanja na teh univerzah, z iskanjem sodelavcev zlasti med kolegi z večjim raziskovalnim proračunom, s pritiskom na lokalno upravo, da najde vire za nujne naročnine, z iskanjem opustitev plačil za objave tipa APS in z mobilizacijo tujih partnerjev, kar prisili druge organizacije, da zmanjšajo svoje stroške.

Nekatere alternativne poti vključujejo postavitev založniške končne različice članka v odprtem dostopu na internetu ne glede na uradno dovoljenje.

Mogoče najbolj vsakdanja in široko uporabljena metoda dostopa do relevantnih podatkov in člankov je neposredno kontaktiranje raziskovalcev s prošnjo za članek. Druga možnost je prošnja raziskovalcu, da najde gradivo v svoji knjižnici. Češki kolega je jezno pripomnil: »Poleg rednih obiskov tujih knjižnic sem v nujnih primerih prosil kolege iz tujine, da potegnejo s spleta zame nedosegljivi članek. To pripelje do situacije, v kateri je nekdo stalno v položaju, da gnjavi drugega, ne da bi se lahko oddolžil za njegovo pomoč (npr. priučeni govorci angleščine pogosto potrebujejo pomoč za korekture svojih angleških besedil). Najbrž nisem edini raziskovalec iz postkomunistične države, ki občuti, kako taka situacija ustvarja in krepi naš podrejeni položaj. Medtem ko je strateška rešitev, da si beležimo članke in knjige, ki jih moramo pregledati v tujih knjižnicah čez poletje, mogoče kreativna, je nuja, da prosimo druge raziskovalce za snemanje člankov za naše potrebe, odkrito rečeno, poniževalna.«

Ponovno: sistem komunikacije izloča manj premožne člane iz »kluba«, tudi če si upajo zaprositi za članstvo v njem.

4 Odziv na OD objavljanje in avtorstvo na splošno

Kakor se razvija sistem odprtega dostopa, se pojavljajo tudi prilagoditve nanj. Naši pogledi na trenutne rešitve segajo od stališča »OD revije so zame v redu« do »niso v redu ne zame ne za druge« s številnimi odtenki med tema dvema skrajnostma. Mnogi pripominjajo, da OD časopisi predstavljajo danes pomemben vir informacij znotraj znanstvene literature in so pomnožili znanstveno bralstvo. Drugi pravijo, da OD pomeni veliko priložnost za male oz. regionalne revije, ki lahko v lastnem okolju razširijo svoje bralstvo in postanejo morebitni prostor za objavljanje globalnih avtorjev.³ OD članki so bolj brani, ne berejo jih samo znanstveniki, ampak tudi splošna publika, vsaj po nekaterih pričevanjih. V humanistiki v Bolgariji in, kakor je sklepati s seznamov časopisov na univerzitetnih spletnih straneh, v knjižnicah in v raziskovalnih skupinah, tudi v drugih evropskih državah so si številni novi znanstveni časopisi izbrali OD model in so rastoči vir informacij. Ponujajo orientacijske usmeritve pri objavljanju raziskovalnih rezultatov in so zgled vedno bolj globalnega razširjanja znanstvenih idej in rezultatov.

³ Posebej sta bila omenjena časopisa *Ornitología Colombiana* (Kolumbija) in *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies* (Slovenija), pri katerih so nekateri avtorji dejavni kot uredniki.

Nekateri menijo, da OD sistem še ne deluje dobro. *Najboljša* nova dela so še vedno objavljena v časopisih zaprtega tipa z visokim faktorjem vpliva, kar kaže, da OD časopisi še niso dosegli kritične (globalne) množičnosti. OD vključuje tudi nekaj profitnih podjetij, katerih poslanstvo ni prosto in široko razširjeno komuniciranje (Beall, 2013); posledično nekateri znanstveniki ne morejo zaupati številnim OD časopisom, z izjemo nekaterih poznanih (npr. PLoS [Public Library of Science] in BMC [BioMed Central] journals). V prejšnjih odnosih med raziskovalci in knjižnicami so knjižničarji izločili »goljufive« časopise in se nanje niso naročali, danes pa so vsi ti časopisi dostopni na spletu in pridejo pred raziskovalca z e-pošto ali pri spletnem iskanju, z malo ali nič filtriranja, kar zadeva njihovo kvaliteto in vpliv. Drugi omenjajo, da na njihovih področjih obstaja malo zaupanja vrednih OD časopisov in da so drugi dojeti kot časopisi slabe kakovosti oz. so nepoznani.

Informacije, objavljene v OD časopisih, so danes poglobilni vir znanja za študente in kolege v nekaterih državah; to je posebno očitno v biologiji. Avtorji so zapisali, da se večinoma klasične razprave (še) ne objavljajo v OD časopisih, ampak bolj v tradicionalnih BPS revijah. Avtorji dajejo prednost objavi v takih časopisih namesto v OD časopisih zaradi prestižnosti prvih in zaradi težav pri plačevanju založniških stroškov pri OD časopisih. Mnenja o tem, ali število bralcev in citiranost v OD časopisih funkcionirata dobro za avtorja, se razlikujejo. Nekateri menijo, da je trenutna situacija v redu in ne potrebuje sprememb. Drugi pa opažajo, da sta se bralstvo in citiranost izboljšala in da je dostop do člankov v OD časopisih hitrejši. Nekateri lažje odkrijejo znanstvene raziskave na svojem področju, drugim se zdi lažji dostop drugih do lastnega dela. Mnogi pripovedujejo, da so se morali zelo truditi za objavo in dostopnost svojega dela in njegovo citiranost in da se morajo tudi potruditi, da pridejo do dobrih znanstvenih razprav za svoje potrebe.

V splošnem je pogled na OD pozitiven. Skupina vidi polni in zastoj OD kot edino sredstvo za izenačenje znanstvenega polja, ki bi znanstvenikom ponudilo enake možnosti za polno sodelovanje (objavljanje in branje) v znanstveni komunikaciji, ne glede na provenienco. Večina se zaveda, da *nekdo* mora plačati znanstveno komuniciranje, toda ovire za plačevanje avtorskih računov ali naročnin na revije z zaprtim dostopom so za znanstvenike iz držav z nizkim bruto domačim proizvodom pogosto nepremostljive. Plače, indeks potrošniške cene in stroški objavljanja na globalnem trgu se sestavijo v usodno oviro tako v državah z nizkim bruto proizvodom kot tudi na nekaterih organizacijah v državah z višjim bruto proizvodom.

Nekateri vidijo demokratizacijo dostopa kot obvezo za premik celega sistema k odprtosti, čeprav se s tem lahko ogrozi kvaliteta objav. Pripominjajo tudi, da instantna narava OD objavljanja pospešuje komunikacijo in da tema intelektualnega lastništva

postaja brezpredmetna ob transparentnosti sistema, ki omogoča univerzalni dostop. Faktor hitrosti avtorji dojemajo različno, namreč kot način, kako lahko manj razvite države hitreje tehnološko in ekonomsko napredujejo; očitna implikacija tega je, da zahteva avtorjem za plačilo objave postane, nasprotno, neposredna ovira za tak napredek.

Drugačna razsežnost problema je kompleksnost aktualnega izračunavanja revijalnega faktorja vpliva, s katerim se presoja pomembnost publikacije. Marsikdo vidi tradicionalni faktor vpliva kot zaviralni moment pri sodelovanju z OD revijami.⁴ Ta problem se zdi neodvisen od ekonomskih faktorjev in zastavlja vprašanje, ali bi bilo mogoče revidirati državno in organizacijsko politiko doktorskih promocij in profesor z namenom odstraniti ovire prostemu razširjanju znanstvene produkcije, vključno s preprekami, značilnimi za restriktivnejši tip zlatih OD revij, ki zahtevajo plačilo od avtorja (APS).

Med bolj pregnantnimi komentarji, ki vključujejo tukaj izpostavljena neravnotežja, sta dva afriška: »Kot pisec se počutiš izključen, ko ugotoviš, da lahko bereš in citiraš dobro razpravo iz tega časopisa, toda zaradi omejenega proračuna ne moreš v njem objaviti. Kot bralec si potešen, ker zdaj lahko dostopaš brez plačila, toda občutek pripadnosti in redno spremljanje takega časopisa manjkata. Časopise, v katerih smo že objavljali dobre članke, smo pač navajeni pogosteje jemati v roke.« Ta komentar ubeseduje, kar poznajo vsi raziskovalci, namreč da je zadovoljstvo pri objavi v dobrem časopisu neka-ko podobno občutku »prispetja« ... »vključitve v klub«. Seveda, tisti, ki so izključeni iz prispevanja v sistem znanstvene komunikacije iz *golih ekonomskih razlogov*, so izločeni iz čedalje bolj ekskluzivnega kluba. Taka izključenost ima posledice na napredovanje v karieri, na zadovoljstvo in motivacijo, pa tudi na znanstvena spoznanja, za katera je prikrajšana globalna publika. V idealnem primeru si znanstveniki in raziskovalci želijo, da bi bili vsi ustvarjalni in briljantni kolegi v klubu, ne glede na njihovo sposobnost plačati vstopnino.

5 Ko zlati pristop zahteva zlatnike

Avtorji tega članka na splošno odpirajo različne probleme zlatega OD, pri katerem stroške objave nosi avtor. Nekateri imajo pozitivne izkušnje, drugi ugotavljajo, da to pomeni veliko oviro pri publiciranju, ali imajo ideološke pridržke do revij, ki zahtevajo plačilo od avtorja. Strinjajo se glede glavne ovire, namreč da so pristojbine pretirane. V posameznih primerih je vsota, prevedena v lokalno valuto, tako visoka, da znanstvenik niti ne poskuša oddati rokopisa. Za mnoge je pristojbina psihološka ovira. Z drugimi

⁴ Avtorji s Kube, iz Češke, Nigerije, Poljske, Slovenije in južne Afrike so to posebej omenili.

besedami, tudi če pristojbine ne zadevajo tretjega sveta ali avtor lahko uveljavlja popust, se še vedno ne odloči za oddajo rokopisa.

Celo če bi domača organizacija lahko plačala stroške objave, mnogi menijo, da bi bilo ta sredstva bolje porabiti za druge, nujnejše stvari, zlasti za podporo samim raziskavam. Cena objave pri nekaterih založnikih ustreza vsoti več mesečnih plač nekaterih raziskovalcev, tako da sredstva za objavo postanejo v lokalnem kontekstu ogromna. Nekateri avtorji poročajo, da so zaključili postopek oddaje in recenzije pri časopisih z zlatim OD, članek je bil sprejet, toda na koncu so se bili prisiljeni odpovedati objavi (»deloma zaradi omejitev pri financiranju« ali ker prošnji za odpoved plačila ni bilo ugodeno). Ena od avtoric je prosila za storniranje pristojbine, toda ta je bila znižana samo za 10 odstotkov, kar je bilo še vedno daleč zunaj njenih finančnih zmožnosti, posebej v razmerju z bruto domačim proizvodom avtoričine države – to je primer avtorice iz Vzhodne Evrope, katere država ni ustrezala »pragu revščine«, kot ga je določila revija. Opazili so tudi, da faktorji vpliva zlatih OD revij tipa APS niso dovolj visoki in so se zato izognili objavi v njih.

Kot primer relativno dobro financirane raziskovalne ustanove v ZDA Univerza v Kansasu (KU) potroši več kot 4,5 milijona dolarjev na leto za naročnine na revije, za dostop do več deset tisoč časopisnih naslovov. Da bi podprli avtorje s te univerze, ki želijo objavljati v OD časopisih tipa APS, je KU nedavno odprla OD fond, dostopen približno 1600 učiteljem na štirih kampusih. Dveletni projekt je dal v ta namen na stran 25.000 \$ na leto. Sredstva v prvem letu so bila potrošena v manj kot šestih mesecih. Naslednje leto je bila več kot polovica sredstev dodeljena avtorjem s KU v dveh mesecih. KU je vodilna javna univerza države Kansas z več kot 30.000 študenti. Toda v primerjavi z bogatejšimi privatnimi šolami ali z boljše financiranimi javnimi univerzami zunaj Kansasa ima po standardih ZDA daleč slabše pogoje za pokrivanje stroškov, povezanih z dostopnostjo.

Na pozitivno stran spadajo poročila o dobrih izkušnjah s pošiljanjem člankov OD revijam tipa APS in s prošnjami za odpis plačila (posebej so omenjeni časopisi PLoS); avtorji so hvaležni, ker je bilo prošnjam ugodeno in je »sistem funkcioniral«. Kar zadeva izvedbo: nekdo je odkrito vprašal, če njegova država spada med tiste, ki lahko pričakujejo umik plačila. Ta odziv kaže, da avtorji nočejo izgubljati časa s postopkom oddaje in strokovne recenzije samo zato, da bi izvedeli, da se plačilu objave ne bo mogoče izogniti.

Pristojbine v zlatem OD služijo, teoretično, pridobivanju virov za založnikovo objavo članka v znanstvenem časopisu. Stroški pa so pogosto kar visoki; objave v revijah PLoS stanejo npr. več kot 2000 ameriških dolarjev na članek in povprečni račun za objavo je približno 1300 dolarjev (Solomon in Björk, 2012, str. 101–102). Čeprav organizacije v

Zahodni Evropi in v Severni Ameriki redno plačujejo te račune, so drugje lahko znatna ovira. Avtorji primerjajo te vsote s svojimi mesečnimi ali letnimi dohodki. Avtorski stroški za objavo enega samega članka so npr. enaki ali višji kot mesečna plača na Češkem ali v Venezueli.

Avtorji pišejo, da so avtorski stroški za objavo pretirani in da jih ne morejo poravnati z dostopnimi sredstvi. V posameznih primerih organizacije priskrbijo sredstva za plačilo teh stroškov ali pa nekatere štipendije vključujejo tudi stroške objave. Vendar so tudi v tem primeru nakazila problematična, kadar članek zamuja ali se je štipendiranje izteklo. Tedaj se avtor znajde v položaju, ko mora objavo plačati sam. Kot rečeno so avtorski stroški za objavo znatni in viri za financiranje pogosto niso niti približno dovolj veliki. Pristojbina pomeni veliko oviro za globalnega znanstvenika, ki želi prispevati v svetovno znanstveno revialistiko. Če morajo vsi posamezniki v globalni mreži plačati enako pavšalno ceno, stanje ne more biti pravično. OD v najširšem smislu želi ustvariti sistem razširjanja znanstvenih informacij brez ovir, zato taka pavšalna pristojbina ne vodi k pravični rešitvi.

Številni OD časopisi z visokimi avtorskimi pristojbinami so pripravljene popustiti pri plačilu, da ne bi prizadeli avtorjev. Revije PLoS imajo na primer na spletni strani naslednjo izjavo: »PLoS je zavezana najširši možni globalni udeležbi pri odprtodostopnem publiciranju. Da bi določili primerno tarifo, uporabljamo cenovni model, ki upošteva razlike med državami in temelji na državi, ki v 50 % ali več sodeluje pri primarnem financiranju raziskovanja, za katerega objavo gre. Raziskovalni članki, ki jih financirajo države z zgornje-srednjim in visokim prihodkom, zapadejo naši standardni tarifi za objavo [...] Pristojbine za nerazvite države ali države v razvoju so izračunane skladno s PLoS Global Participation Initiative.⁵ [...] Naša politika odpustkov [fee waiver policy] ostaja v veljavi, pri čemer PLoS ponuja odpis ali znižanje zahtevanega plačila avtorjem, ki si ne morejo privoščiti polne zaračunane cene objave. Uredniki in recenzenti nimajo vpogleda v avtorjeve plačilne možnosti; odločitve za objavo so utemeljene zgolj na uredniških kriterijih.« (2014)

Revije s seznama BMC spremlja naslednja izjava: »Da bi podprli raziskave v državah v razvoju, BioMed Central upravlja s shemo odpustkov (Open access waiver fund),⁶ ki avtorjem omogoča objavo raziskovanja v časopisih BMC, ne da bi se jim za to zaračunali običajni stroški za obdelavo članka [...] BioMed Central samodejno odpusti plačilo avtorjem iz držav, ki jih je svetovna banka decembra 2011 uvrstila med nerazvita

⁵ <http://www.plos.org/newsroom/viewpoints/global-participation-initiative/>

⁶ <http://biomedcentral.com/authors/oawwaiverfund/>

gospodarstva ali gospodarstva v razvoju, z domačim bruto produktom v višini manj kot 200 milijard ameriških dolarjev 2010.« (2014)

Številni humanistični in nehumanistični znanstveniki iz skupine imajo malo izkušenj ali sploh nobene izkušnje z odpustki, kar vodi k sklepu, da so ti relevantni največkrat v naravoslovju, ne pa v celotnem akademskem svetu.

Dejanska *uporaba* odpustkov znotraj skupine seveda močno variira. Nekdo poroča o vedno znova uspešnih prošnjah za umik računa pri revijah s seznama PLoS, pri čemer niso niti zastavljali vprašanj, potem ko je zaprosil za opustitev plačila. Nekdo drug pa piše: »Pred enim mesecem sem poslal rokopis na BMC Evolutionary Biology. Tarifo za objavo so v mojem primeru zmanjšali s 1915 \$ na 1536 \$. Svojo prošnjo za odpust plačila sem utemeljil z nezmožnostjo plačila stroškov publikacije. Postopek je bil relativno enostaven, toda popust je bil relativno majhen in ni mi bilo dovoljeno zaprositi za dodatni popust.«

Očitno se učinkovitost programov za umik plačila razlikuje. V nekaterih primerih je bila znanstveniku iz sveta v razvoju omogočena objava dela v OD-reviji po modelu APS s preprostim zahtevkom za odpust plačila, v drugih primerih je šlo za popust v višini 20 odstotkov, kar je bilo za avtorja iz sveta v razvoju še vedno nedosegljivo drago.

6 Sklep: Če zlati OD ni dovolj dober, kako bi bil videti platinasti OD?

Razgrnjenih je bilo več razmislekov o položaju sistema znanstvenega objavljanja tako iz bralske kot iz avtorske perspektive. Mnogi so dodali filozofske ali pragmatične razloge o etični primernosti sistema OD, sklicujoč se na osebno in javno dobrobit sistema, ki ga (na koncu) financira javnost in je neločljivo povezan z duhom znanosti in raziskovanja.

V splošnem je sistem OD odličen za bralce, čeprav nekateri potrebo po tej novosti občutijo močnejše kot drugi. Manj zaskrbljeni menijo, da organizacije oz. agencije ustrezajo bralskim potrebam, ne glede na odprto dostopnost. Seveda pa je OD iz avtorske perspektive veliko bolj zapleten. Avtorji, ki želijo objavljati v sistemu OD, se soočajo z različnimi pritiski. Po eni strani so to avtorski stroški, ki jih zahtevajo vrhunske OD revije. Po drugi strani bi bilo ta sredstva bolje porabiti za drugačne namene. Nekdo je predlagal, da bi ekonomsko hendikepirani avtorji raje objavljali v manj poznanih časopisih, ker si tam lažje privoščijo plačilo stroškov objave. Vendar se tudi od znanstvenikov iz teh držav pričakuje, da objavljajo v revijah z višjim faktorjem vpliva, če hočejo profesionalno napredovati. Rezultat je mešanica navdušenosti nad sistemom OD, ki je odprt za bralce, za avtorje pa pomeni igro z visokim tveganjem. Gospodarski položaj avtorju

lahko v celoti onemogoči vstop v igro, kar pomeni, da zlati sistem OD danes ni učinkovita rešitev za znanstveno komuniciranje.

Opazno je, da imajo lahko spremembe v enem segmentu znanstvene komunikacije v smer odprtosti nenačrtovane in morda nepoznane ali še ne premišljene posledice v drugih segmentih sistema. Ta članek je izkoristil priložnost za popolnejšo zbirko znanstvenih izkušenj z objavljanjem, ki gre v smeri končne odprtosti za bralca. Nekje mora obstajati način za financiranje modela odprtega objavljanja, ki bo omogočil prost, pregleden, stroškovno ustrezen, inovativen dostop in rešitev za znanstvenike iz različnih kulturnih, političnih in disciplinarnih okolij.

Elaborat skupine ameriških svetovalcev priporoča zanimiv pristop (Kennison in Norberg, 2013). Ta dokument revijam ponuja načrt za selitev v sistem odprte dostopnosti in za financiranje v njegovem okviru, kjer pristojbine za avtorje predvidoma ne bodo več del poslovnega modela. Čeprav je še prezgodaj napovedovati, kaj se bo zgodilo, je to ideja večfazne in več let trajajoče spremembe, za katero številne ameriške institucije in nekaj neameriških organizacij vplačuje v sklad, ki bo porabljen za financiranje novih ali obstoječih dejavnosti za OD. Ideja se zdi dobro zasnovana, čeprav je implementacija na začetku omejena na Severno Ameriko. Globalno bralstvo bo profitiralo kmalu; v poznejših fazah bodo k podpori odprtodostopnega revijalnega objavljanja v lokalnem in regionalnem kontekstu po celotnem planetu povabljeni tudi organizacije iz drugih delov sveta.

V tem članku so predstavljena raznovrstna stališča o odpiranju dostopa do znanstvenih publikacij. Refleksija tozadevnih potreb bralcev in piscev opozarja na sistem, ki bi lahko rešil problem bralskega dostopa, toda hkrati pustil problem avtorskega dostopa nerazrešen. Poudariti pa je treba globalno sodelovanje znanstvenikov v komunikacijskem sistemu, ki razločuje samo po merilu kvalitete in znanstvenega vpogleda. Ali kot je v svoj blog zapisala soavtorica Laura Czerniewicz (2013), »gibanje za odprti dostop mora razširiti svojo pozornost od *dostopnosti* znanja na polno *sodelovanje* v produkciji znanja in v znanstveni komunikaciji«.

Reference

- Beall, J. (2013). *Scholarly Open Access: Critical analysis of scholarly open-access publishing*. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://scholarlyoa.com/publishers/>
- Beverungen, A., Böhm, S. in Land, C. (2012). The poverty of journal publishing organization. *Organization*, 19(6), 929–38. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://org.sagepub.com/content/19/6/929>

- BioMed Central. (2014). *BioMed Central open access waiver fund*. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://www.biomedcentral.com/developingcountries/waiverfund>
- Canagarajah, A. S. (2002). *A geopolitics of academic writing*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://digital.library.pitt.edu/cgi-bin/t/text/text-idx?c=pittpress;cc=pittpress;view=toc;idno=31735062136514>
- Czerniewicz, L. (19. aprila 2013). Inequitable power dynamics of global knowledge production and exchange must be confronted head on. *Impact of social sciences—Maximizing the impact of academic research*. [Blog]. London: London School of Economics and Political Science. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2013/04/29/redrawing-the-map-from-access-to-participation/>
- Frass, W., Cross, J. in Gardner, V. (2013). *Open Access Survey: Exploring the views of Taylor & Francis and Routledge authors*. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://www.tandf.co.uk/journals/pdf/open-access-survey-march2013.pdf>
- Henrich, J., Heine, S. J. in Norenzayan, A. (2010). The weirdest people in the world? *Behavioral and Brain Sciences*, 33(2–3), 61–83.
- Kennison, R. in Norberg, L. (2013). *Toward a sustainable approach to open access publishing and archiving: A green paper*. Cambridge: Cambridge University Press. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://dx.doi.org/10.1017/S0140525X0999152X>
- Mittel, J. (2013). The real digital change agent. *The Chronicle Review. Chronicle of Higher Education*, 4. 3. 2013. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://chronicle.com/article/The-Real-Digital-Change-Agent/137589>
- Morrison, H. (2013). Taylor & Francis open access survey: Critique. *The Imaginary Journal of Poetic Economics*, 18. 3. 2013. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://poeticeconomics.blogspot.com/2013/03/taylor-francis-open-access-survey.html>
- Peterson, A. T., Emmett, A. in Greenberg, M. L. (2013). Open access and the author-pays problem: Assuring access for readers and authors in a global community of scholars. *Journal of Librarianship and Scholarly Communication*, 1(3), eP1064. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://dx.doi.org/10.7710/2162-3309.1064>
- Public Library of Science (PLoS). (2014). *Publication Fees*. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://www.plos.org/publications/publication-fees/>
- Solomon, D.J. in Björk, B.-C. (2012). Publication fees in open access publishing: Sources of funding and factors influencing choice of journal. *Journal of the American Society of Information Science*, 63(1), 98–107. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/asi.21660/abstract;jsessionid=58F1D802788E07E0997F6C10D356EFF7.f02t02>
- United States Department of Agriculture. Agricultural Marketing Service (AMS). (2014). *Food deserts*. Pridobljeno 27. 4. 2014 s spletne strani: <http://apps.ams.usda.gov/fooddeserts/foodDeserts.aspx>

prof. Marc L. Greenberg

University of Kansas, Slavic Languages and Literatures Department,
1450 Jayhawk Blvd., Lawrence, KS 66045, ZDA
e-pošta: mlg@ku.edu

dr. Miran Hladnik

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
e-pošta: miran.hladnik@guest.arnes.si